

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 1
Том 2

Херсон-2015

СЕКЦІЯ 5
ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.944.4

**СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ ПРИДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ**

Сірко Р.І., к. психол. н.,
заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки
Львівський університет безпеки життєдіяльності

У статті досліджуються проблеми професійної придатності особистості до діяльності в екстремальних умовах. Аналізуються основні компоненти структури професійної придатності фахівця. Описуються її види, методи оцінки, фактори, що її детермінують.

Ключові слова: професійна придатність, екстремальна психологія, професійний відбір.

В статье исследуются проблемы профессиональной пригодности личности к деятельности в экстремальных условиях. Анализируются основные компоненты структуры профессиональной пригодности специалиста. Описываются ее виды, методы оценки, факторы, которые ее детерминируют.

Ключевые слова: профессиональная пригодность, экстремальная психология, профессиональный отбор.

Sirko R.I. THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL FITNESS OF PERSONALITY FOR ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS

The article deals with problems of professional fitness of personality for activity in special conditions. The basic components of structure of professional fitness of specialist are analyzed. Its kinds, methods of estimation, factors, that determinate it, are describes.

Key words: professional fitness, extreme psychology, professional selection.

Постановка проблеми. Проблема професійної придатності людини завжди була в центрі уваги психологів. Особливо актуальною є проблема профпридатності для представників ризиконебезпечних професій, які працюють у надзвичайних умовах. До них пред'являються особливо жорсткі вимоги, оскільки вони працюють в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із високим ризиком, впливом негативних факторів, великим обсягом інформації та незначним часом для її обробки, прийнятті правильного рішення і підвищеної відповідальності за її виконання.

Ступінь розробленості проблеми. Як показує аналіз літературних джерел, професійна придатність працівників екстремальних умов у сучасний період досліджується досить глибоко [1; 6; 7; 8; 13; 16; 17; 19; 20]. Є спроби дати її дефініцію, визначити принципи, етапи, фактори, критерії, види, розвиток особистості та її деформації. В психолого-педагогічній і медичній літературі накопичений значний теоретичний і емпіричний матеріал, присвячений аналізу концептуальних підходів до визначення професійної придатності. Серед них найбільш поширеними є: системний, комплексний, особистісний, діяльнісний і

компетентісний [2; 4; 5; 9–12; 14; 15; 18]. На сьогоднішній день досить глибоко вивчаються аспекти професійної придатності, такі як: фізіологічний, психофізіологічний, медичний [7; 8; 20].

У той же час є ряд аспектів проблеми професійної придатності, які ще мало розроблені. Не досліджується психологічна компенсація та мобілізаційні можливості особистості при вивченні професійної придатності, хоча її роль при оволодінні професією досить значна. Не враховується процес навчання, не вивчаються прогнози розвитку професійно важливих якостей у майбутньому. І хоча ці питання мають важливе значення в розкритті проблеми, їм приділяється недостатня увага.

Мета статті – теоретичне узагальнення психолого-педагогічної, методичної та спеціальної літератури з проблем професійної придатності фахівців до діяльності в екстремальних умовах та визначення її структури.

Виклад основного матеріалу. У літературних джерелах різні автори професійну придатність визначають по-різному. Єдиного визначення цього феномену не існує. Так, один із дослідників цієї проблеми В.О. Бодров визначає профпридатність,

як сукупність індивідуальних властивостей людини, що впливають на успішність за-своєння нею трудової діяльності і ефективності її виконання [5, с. 5]. На його думку, психологічний зміст проблеми професійної придатності включає в себе індивідуальні особливості людини, необхідні для виконання діяльності та характеристики об'єкта праці (змісту, засобів, умов, організації діяльності) з точки зору їх відповідності можливостям людини.

У психологічній літературі розробляється проблема видів професійної придатності. У цьому аспекті заслуговує на увагу класифікація Е.О. Клімова [9], який на основі психологічних і медичних аспектів виділяє: придатність до діяльності; непридатність; відповідність певній області діяльності; покликання людини до конкретного виду діяльності. І хоча дана класифікація не є досконалою, вона заслуговує на увагу та вимагає експериментального підтвердження.

У ряді робіт вивчаються суб'єкт-об'єктні фактори, що формують професійну придатність. Як вказує В.О. Бодров [5; 18], придатність до конкретної діяльності зумовлюється синтезом можливостей, здібностей і активності індивіда, а також вимогами діяльності, її змістом, засобами, умовами і організацією.

Значна роль відводиться особистісним характеристикам людини, від яких залежить професійна придатність. Питання особистісно-професійного розвитку і становлення професіонала розроблялись у працях Б.Г. Ананьева, О.О. Бодальова та інших [2; 4]. На думку Б.Г. Ананьева, успішність роботи залежить від: структури здібностей і обдарованості; сенсомоторики, мнемічних, логічних і емоційно-вольових компонентів, які розвиваються в різних видах діяльності [2]. Доказаний тісний зв'язок професійної придатності з вольовою саморегуляцією, з індивідуальними особливостями людини, адаптацією, з мотивами досягнення успіху і уникнення невдачі, з активністю в екстремальних видах діяльності [18].

Провівши огляд літературних джерел, в яких аналізуються суб'єкт-об'єктні фактори, що детермінують професійну придатність особистості, до таких факторів можна віднести: індивідуальні психофізіологічні властивості людини, генетично закладені та сформовані в процесі виховання, навчання і умов життя, професійно-значимі для конкретних видів діяльності; необхідну структуру особистості; рівень функціональної готовності; професійну підготовленість; стан здоров'я, стан фізіологічних функцій; фізичний розвиток; престиж професії; навички, отримані в процесі навчання; ступінь

адекватності відображення особистістю об'єкта діяльності; індивідуальний стиль трудової діяльності, який визначає індивідуально-своєрідний спосіб вирішення виробничих завдань; систему самооцінок; стратегію поведінки; ступінь задоволеності конкретною діяльністю; емоційно-вольові якості; ставлення до праці і професії; оперативна готовність до екстрених дій [2; 4; 5; 9; 10-12; 14; 15; 18].

У ряді досліджень виявлено, що індивідуально-психологічними якостями, які знижують професійну придатність особистості і діагностуються при профвідборі, є: емоційна нестійкість, патологічна пасивність, шизоїдні риси, низький рівень розумового розвитку. Як вказує Е.О. Клімов, при формуванні профпридатності та її оцінці потрібно враховувати стан компонентів психологічної структури особистості та взаємну відповідність особистісних властивостей вимогам, які проявляють обставини роботи [9]. Вивчається вплив на професійну придатність загального типу вищої нервової діяльності – особливостей темпераменту, екстра-інтраверсії, нейротизму, емоційної реактивності; досліджується роль професійних здібностей, професійної мотивації, професійного самовизначення, професійного становлення, професійного розвитку [1; 5-8; 13; 16; 17; 19; 20].

На сьогоднішній день у психологічній науці досліджується стан психофізіологічних функцій, вегетативної і соматичної нервової системи представників різних спеціальностей, які відображають ступінь втоми і психоемоційної напруги та впливають на професійну придатність [1; 6; 8; 13; 16; 17; 20]. Розроблені методики їх діагностики та отримані значні експериментальні дані. Вивчався зв'язок індивідуально-психологічних рис особистості зі ступенем її стресостійкості, вплив стресостійкості на емоційно-поведінкові реакції у звичайній, екстремальних та моделюючих умовах [20]. Стресостійкість визначає емоційно-поведінкові реакції в екстремальних умовах та якість діяльності в ризиконебезпечних ситуаціях. Це дозволило запропонувати і апробувати методичні підходи і оцінкові шкали для визначення рівня стресостійкості як показника професійної придатності. Так, у ряді робіт виявлено, що у осіб зі схильністю до нейротизму і високою емоційною лабільністю спостерігається несприятлива компенсація та тривожність [20]. Отримані дані свідчать про те, що у таких осіб будуть проходити функціональні зміни, пов'язані зі швидкою втомою, і в екстремальних умовах діяльності буде підвищуватися рівень активації і напруги ЦНС.

У спеціальній літературі є спроби вивчити професійні здібності, що детермінують професійну придатність, під якими дослідники розуміють комплекс індивідуально-типологічних і психологічних особливостей індивіда, які є умовою виконання тієї або іншої продуктивної діяльності. Вивчається взаємозв'язок професійної придатності людини зі стійкими професійно-важливими психічними якостями, які виступають передумовами успішності навчання, забезпечують ефективність діяльності та професійне самовизначення [7]. Під професійно-важливими якостями автори розуміють індивідуально-психологічні особливості людини, що впливають на успішність її діяльності. На думку деяких авторів найбільшу питому вагу при визначенні професійної придатності серед цих якостей мають психічні властивості, психічні стани і актуалізовані психічні реакції [7; 20]. Вони, згідно з поглядами Л.М. Шафрана, формують характерологічні властивості людини, її психосоціальну активність і визначають професійну придатність [20].

Таким чином, професійна придатність залежить від ступеню прояву і характеру взаємозв'язку професійно-важливих якостей особистості. Ці індивідуально-особистісні властивості забезпечують ефективність виконання службових обов'язків за параметрами продуктивності, якості, надійності та безпеки. За даними дослідників, чия точка зору ми розділяємо, в структуру професійно-важливих якостей входять: психічні процеси, мотиваційно-потребні сфера, когнітивно-психомоторні функції, емоційно-вольові якості, показники фізіологічних функцій організму, соматичне здоров'я, індивідуально-типологічні властивості вищої нервової діяльності, згідно з вимогами, які пред'являє професія [5; 18; 20].

У комплексній системі профпридатності найбільш високим рівнем є оцінка особистісно-соціальних властивостей індивіда, але ця проблема знаходиться, скоріше, в стадії становлення, ніж її теоретичного обґрунтування та експериментального дослідження.

Психологи підкреслюють, що професійна придатність індивіда до конкретного виду діяльності формується [5; 18]. У цьому процесі дослідники виділяють два аспекти. Перший, пов'язаний з роллю потенційних індивідуальних властивостей самої людини, що являється основою ефективного оволодіння професією. Другий – пов'язаний з роллю діяльності, яка пред'являє особистості систему вимог, що впливає на самоактуалізацію якостей, необхідних для забезпечення роботи.

Існують розробки, в яких приведені класифікації етапів формування професійної придатності. На основі аналізу літератури з даної проблеми можна виділити ряд етапів у процесі формування професійної придатності: трудове виховання і навчання, що готує дитину до вибору професії; професійна орієнтація, яка передбачає допомогу у виборі професії; професійний відбір, при якому визначається ступінь придатності особистості до конкретного виду діяльності; професійна підготовка, що включає програми, методики, засоби навчання і передбачає критерії оцінки професійної підготовленості; професійна адаптація, яка характеризується пристосуванням суб'єкта діяльності до її конкретних умов; професійна діяльність, що включає організацію праці, її умови, зміст, якість, безпеку, задоволеність, професіональне самовдосконалення; професійна атестація, що являє собою періодичну оцінку професійної кваліфікації; професійна реабілітація, спрямована на поновлення функціонального стану організму.

Існує інша систематизація. Так, В.О. Бодров у своїх роботах визначає такі етапи професійного становлення: професійна підготовка, адаптація, реальна трудова діяльність, проте єдиної точки зору на цю проблему не існує [5; 18].

У спеціальній літературі вивчаються рівні професійної придатності [1; 18]. Дослідники найчастіше виділяють три рівні. Перший – відповідає вимогам нормативної діяльності, її максимальній ефективності і надійності, включаючи екстремальні умови. Другий рівень – ефективне виконання типових штатних завдань діяльності в умовах, що виключають нештатні і екстремальні ситуації. Третій рівень – ефективне виконання окремих завдань упродовж певного часу.

Існують інші думки щодо визначення рівнів професійної придатності, точки зору якої дотримуємося і ми. Автори виділяють три групи осіб за критерієм придатності: безумовно придатні, які за своїми здібностями і професійними якостями повністю відповідають вимогам конкретної діяльності, умовно придатні, особи, в трудовій діяльності яких будуть з'являтися незначні погрешності; непридатні, які за своїми здібностями і індивідуально-психологічними властивостями повністю не відповідають вимогам професії [20]. При цьому характеристиками для визначення рівня придатності являються: психологічні, освітні, професійні і медичні показники.

Психологами розробляється також проблема психодіагностики професійної придатності та її прогнозу. Так, професійна

придатність особистості досить ґрунтовно досліджувалась у військовій справі [20, с. 13], органах внутрішніх справ [8; 17], операторів [1; 19], рятувальників [6; 13; 16]. Діяльність представників цих професій пов'язана з ризиком небезпечними ситуаціями і пред'являє дуже високі вимоги при впливі перевантажень.

Досліджується проблема професійної придатності спеціалістів на морських судах [20]. Вивчається стресостійкість моряків, розробляється методичне забезпечення професійного відбору до екстремальних видів діяльності судових спеціалістів; аналізується специфіка умов і характеру їх праці, природні, виробничі і побутові фактори; проводиться професіографічний аналіз діяльності працівників водного транспорту; вивчаються соціально-психологічні аспекти екстремальних ситуацій при транспортуванні небезпечних вантажів; досліджується психоемоційна сфера плавскладу та професійно-важливі якості моряків; вивчається психофізіологічна оцінка їх функціональних станів та динаміка аналізаторних і вищих психічних функцій. Доказано, що для штурманів величезне значення має емоційна стійкість, витримка і самоволодіння; для електромеханіків – атенційні властивості, а моторні якості мають менше значення. Досліджуються також відхилення в психічному статусі моряків, неадекватні конкретні умовам діяльності і її змісту. Ця проблема ставиться в роботах Л.М. Шафрана і описується, як передчасна психічна демобілізація, яка виникає при порушенні рівноваги між емоційно-вольовими і мислительними компонентами психіки людини [20].

Накопичені матеріали присвячені проблемі професійної придатності робітників багатофункціональних систем [3; 19]. Так, виявлено, що домінуючими професійними якостями у шоферів є сенсорно-перцептивні, тоді як когнітивні процеси несуть менше навантаження. В спеціальній літературі доказана наявність негативного кореляційного зв'язку між інтелектуальними функціями оператора і його комунікативними особливостями.

У той же час майже не досліджувалися в доступній автору літературі психологічні проблеми професійної придатності психологів ДСНС. Так, майже не вивчалися індивідуальні якості особистості психолога, які негативно впливають на ефективність діяльності в екстремальних умовах. Зокрема не розкриті особливості характеру та його зрушення, так звані психопатії та акцентуації у психологів аварійно-рятувальних служб. Мало вивчені питання формування професіонала-психолога та його професій-

на підготовленість, знання, уміння, навички і досвід роботи, та їх зв'язок із профпридатністю. Однією з необхідних умов продуктивної діяльності психолога-практика є його здатність до ефективної взаємодії, емоційного співпереживання і емпатійності. На цей взаємозв'язок вказують В.В. Бойко, В.А. Ташликов, С.Б. Борисенко, Г.Ф. Михальченко, О.І. Цветкова, Л.П. Стрелкова, Н.В. Козіна. Стоїть питання створення системи професійного відбору психологів структури ДСНС; визначення її завдань, критеріїв оцінки придатності, розробки методичного забезпечення.

Професійна придатність, на думку В.О. Бодрова, до конкретної трудової діяльності, перш за все, відображає процес вибору майбутньої професії на основі діагностики можливостей особистості успішно її засвоїти, а також розвитку комплексу професійно-важливих якостей, які формуються в процесі підготовки [5]. Саме тому професійна придатність тісно пов'язана з професійним відбором персоналу на ту або іншу спеціальність. На сьогоднішній день проблемі професійного відбору відводиться значне місце як у теоретичних дослідженнях, так і в практиці повсякденної роботи. Розглядаються питання психологічного відбору до конкретних видів діяльності. Так, психологічний відбір проводиться в авіації [5; 18], для операторів транспортних засобів [19], морських професій [20], шахтарів [1], в МВС та ДСНС України [6; 8; 13; 16; 17].

Розроблені системи та стандартизовані процедури професійного відбору, його етапи, визначені його принципи та методи, складаються психограми, прогнозується діяльність. Вивчається зв'язок професійного відбору зі здібностями особистості. Аналізуються критерії професійного відбору, хоча до кінця вони не обґрунтовані.

Розробляються психологічні класифікації професій. Як показав огляд робіт із даного питання, психологічні класифікації професій, які існують у спеціальній літературі, враховують, як правило, конкретні компоненти діяльності; характеристики суб'єкта праці; зміст трудових завдань та їх мету; характер робочого навантаження; умови праці, її організація [5; 9].

Згідно з чотирьохярусною класифікацією професій Е.О. Клімова, виділених на основі багатофакторного принципу [9], професія практичного психолога належить до першого ярусу підсистеми «людина-людина». Другий ярус виділяє професію за ознакою «мета діяльності», в якому професія практичного психолога належить до підсистеми «гностичні професії». Третій ярус, який характеризує «засоби праці», відносить

професію психолога до «функціональних засобів праці», де роль зрять праці тут відіграють функціональні засоби поведінки та мови людини. Четвертий ярус, критерієм якого є «умови праці», діяльність психолога характеризує як таку, що функціонує в умовах підвищеної відповідальності.

Дослідники виділяють два етапи професійного відбору [20]. На першому – проводиться кваліфікований екзаме́н, який визначає загальну придатність особистості до відповідного виду роботи. На другому – претендент на ту або іншу спеціальність обстежується за допомогою апаратних і бланкових тестів, спрямованих на комплексне вивчення фізіологічних і психологічних показників. Тести, які використовують у професійному відборі, визначають рівень знань і навичок, наявну підготовку та ймовірний прогноз успіхів у навчанні відповідного виду діяльності.

У той же час проведений аналіз спеціальної літератури показав, що проблемі професійного відбору майбутніх практичних психологів ДСНС приділяється мало уваги. Питання професійного відбору психологів ДСНС, його етапів, критеріїв і факторів у відомій автору літературі не досліджувалися. Не використовуються експертні системи профвідбору при оцінці стану професійного здоров'я психологів, зокрема абітурієнтів спеціалізованих вищих навчальних закладів. Оскільки практичні психологи, як і всі працівники ризиконебезпечних професій піддаються впливу складного комплексу несприятливих природних, виробничих, фізичних, хімічних, біологічних і психосоціальних чинників, тому науково-практичні розробки з проблем професійної підготовки цих спеціалістів повинні трансформуватися у науково-обґрунтовану систему відбору кандидатів.

Висновок. Доказано, що в структуру професійної придатності включаються: сукупність якостей, що визначають придатність до конкретної роботи; сформовані професійні знання, вміння та навички; психологічні та психофізіологічні властивості, що забезпечують ефективність діяльності. В забезпеченні придатності мають значення професійні характеристики, підготовленість, досвід, індивідуальні стратегії і способи рішення трудових завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авершин А.О. Диагностика професійної придатності операторів підземних шахтних електричних систем: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / А.О. Авершин; Укр. інженер.-пед. акад. – Х., 2005. – 19 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1968. – 340 с.
3. Баклицький І.О. Психологія праці: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
4. Бодалев А.А. Личность и общение. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
5. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов – М., ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
6. Вареник В.В. Інженерно-психологічне забезпечення професійного відбору до державної пожежної охорони України: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / В.В. Вареник; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
7. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях. – М.: РАГС, 2003. – 154 с.
8. Коваль Л.Г. Автоматизований комплекс для психофізіологічного тестування і відбору персоналу в системі органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.13.06 / Л.Г. Коваль; Нац. авіац. ун-т. – К., 2007. – 20 с.
9. Климов Е.А. Введение в психологию труда. Учебник для вузов. – М., Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 350 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1989. – 488 с.
13. Рядинська Є.М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / Є.М. Рядинська; Нац. ун-т цив. захисту України. – Х., 2011. – 21 с.
14. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961. – 536 с.
15. Платонов К.К. Вопросы психологии труда – М.: Медицина, 1970. – 263 с.
16. Поляков І.О. Професіографічний аналіз діяльності рятувальників Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / І.О. Поляков; Нац. ун-т цивіл. захисту України. – Х., 2011. – 23 с.
17. Полудьонна Н.С. Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей майбутніх працівників оперативних підрозділів міліції: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Н.С. Полудьонна; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 19 с.
18. Профессиональная пригодность: субъектно-деятельностный подход. / Под ред. В.А. Бодрова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 390 с.
19. Філатова І.В. Диагностика та прогнозування професійної придатності до діяльності поїзних диспетчерів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 / І.В. Філатова. // Ун-т економіки та права «КРОК». – К., 2010. – 20 с.
20. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков: Монография // Л.М. Шафран, Э.М. Псядло. – Одесса: Фенікс, 2008. – 292 с.